

ПРОБЛЕМИ НОВОЇ І НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 27-528-274.2:090.1:017]2-7(477.83/.86-21)“XVI/XIX”

БОГОСЛУЖБОВІ КНИГИ XVII–XX СТОЛІТЬ З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА “ДАВНІЙ ГАЛИЧ”

Андрій СТАСЮК

Національний заповідник “Давній Галич”, науково-освітній відділ,

вул. І. Франка 3, 77100, Галич, Україна,

Центр медієвістичних студій,

Державний вищий навчальний заклад

“Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”,

вул. Шевченка 57, 76018, Івано-Франківськ, Україна

e-mail: aveandriy1987@gmail.com

DOI: 10.15330/gal.33.60-71

ORCID: 0000-0002-1229-9236

Стаття присвячена колекції богослужбових книг XVII–XX ст., котрі зберігаються у Національному заповіднику “Давній Галич”, або досліджувалися науковцями установи впродовж 1994–2018 рр. Головними об’єктами студій стали понад 50 екземплярів книг, що походять з парафій галицької церковної організації. Головно серед опрацьованих пам’яток домінують Євангеліє, Тріодь, Служебник, Мінея, Часослов, Октоїх, Псалтир, Анфологіон та Апостол. Особливу увагу приділено проблемі каталогізації стародруків, а також вивченню їх у контексті джерелознавчої перспективи. Важливий елемент дослідження становлять покрайні написи, насамперед представлені фундаційними текстами, які часто інформують сучасників про вже неіснуючі храми, фіксують імена жертводавців, священнослужителів та дяків. Разом з тим на сторінках книг трапляються й неординарні замітки, наприклад фрагмент колядки, літописні свідчення чи виправлення літургійних текстів здійснені з конфесійних мотивів. Відтак, комплекс пам’яток, умовно детермінований, як галицькі церковні стародруки відкриває широкі перспективи для подальших історичних та релігієзнавчих студій краю.

***Ключові слова:** Галич, стародруки, богослужбові книги, церкви, монастирі, покрайні записи.*

Вагоме місце в багатовіковій історії Галича посідає духовна християнська спадщина, невід’ємною складовою котрої є численні богослужбові книги, нагромаджені упродовж століть при храмах місцевої церковної організації*. Близько двох десятків церков, що у різні часи тяжіли до галицької еkleзіальної адміністрації (єпископства, митрополії, намісництва, деканату), з поширенням книгодрукування залишили для сучасних дослідників маловивчений цінний історичний матеріал XVII–XX ст., який, умовно за регіональною назвою походження, іменуємо колекцією галицьких богослужбових книг.

Початок історичних студій над колекцією сягає XIX ст., відколи академічне середовище Галичини зацікавилася вивченням середньовічного князівського та єпископського (митрополічного) центру над Дністром. Одним з головних завдань, що виникли перед тогочасними дослідниками, була проблема локалізації літописного дитинця Галича. Відтак, ціла плеяда українських та польських істориків упродовж середини XIX – першої третини XX ст. намагалися вирішити це питання¹. Серед них варто виокремити дослідження о. Антіна Петрушевича, Ісидора Шараневича, о. Лева Лаврецького, Юліана Захаревича, Теодора Земенцького, а

* Упродовж XII–XX ст. православна, пізніше унійна галицька церковна організація відображена єпископством / митрополією, митрополічим / єпископським намісництвом, деканатом та чернечею провінцією оо. Василіан.

¹ Жолоб Г. Ф., Коваль І. М., Стасюк А. Є. Ярослав Пастернак дослідник – Галицької Трої. *Галич. Збірник наукових праць* / за ред. М. М. Волощука. Івано-Франківськ : Лілея НВ, 2018. Сер. 2. Вип. 2. С. 91–99.

особливо Олександра Чоловського² та Йосифа Пеленського³, котрі наблизили археолога Ярослава Пастернака до відкриття 1936–1937 рр. фундаменту галицької катедри XII ст., разом з тим і остаточного місцезнаходження давньоруського дитинця⁴.

У ході згаданих досліджень було започатковано процес виявлення та збереження давніх богослужбових книг, головно із безпосередніх теренів і найближчих околиць княжого Галича. Свідченням цього є евристично-пошукова робота о. Петрушевича, проведена у ряді галицьких храмів, однак орієнтована насамперед на пошук рукописних пам'яток⁵. Втім, на сторінках праць вченого можна зустріти ряд важливих фактів про місцезнаходження церковних стародруків Галича зокрема, та Галицької землі загалом⁶.

Не менш плідними у цьому руслі стали краєзнавчі студії о. Л. Лаврецького, пароха церкви св. апостолів Петра і Павла у с. Залукві поблизу Галича. Відомо, що окрім віднайдених разом з І. Шараневичем низки фундаментів церков XII–XIII ст., священник нагромадив цінну колекцію різних історичних документів, яку, опрацьовуючи на початку XX ст. історик мистецтва Й. Пеленський умовно назвав *Актами греко-католицької парафії на Залукві під Галичем*. Серед збірки фігурували документи XIV–XIX ст., часто оригінали, втім і церковні стародруки. На жаль, колекція о. Лева після його смерті 1910 р. була розформована родичами покійного, відтак багато артефактів випало із поля зору тогочасних дослідників⁷.

Упродовж другої половини XX – початку XXI ст. попри появу ряду авторитетних видань присвячених друкарству в українських землях XVI–XVIII ст.⁸, тематика галицької збірки богослужбових книг висвітлена опосередковано. Варто виділити дві краєзнавчі праці З. Федунківа⁹ та колективний нарис історії міст та сіл Галицького району укладений під керівництвом П. Арсенича¹⁰, де побіжно присутня інформація стосовно стародруків галицьких храмів. Серед сучасних авторів найповніше проблематику чернечих книгозбірень Львівської єпархії XVI–XVIII ст. дослідив І. Альмес¹¹. Втім, досі не існує окремої праці з вище окресленої проблематики.

Найважливішим осередком творення і зберігання галицьких богослужбових книг упродовж багатьох століть був Кринос – місце осідку князівської та церковної влади. Упродовж XII–XVI ст. тут діяв скрипторій, де імовірно було переписане *Галицьке Євангеліє* 1144 р., виявлене

² Czolowski A. O położeniu starego Halicza. *Pamiętnik Drugiego Zjazdu historyków polskich we Lwowie. Referaty*. Lwów, 1890. S. 1–20.

³ Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. Kraków, 1914. 207 s.; Пеленський Й. Галич в історії середньовічного мистецтва на основі археологічних досліджень та архівних джерел. *Галич. Збірник наукових праць* / за ред. М. Волошук, Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2018. Сер. 2. Вип. 4. 319 с.

⁴ Пастернак Я. Старий Галич – археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. Івано-Франківськ : Плай, 1998. С. 71.

⁵ Петрушевич А. Археологічні знахідки близь міста Галича. *Вестник Народного Дома*. Львів, 1882–1884. Ч. 1–18. С. 79.

⁶ Петрушевич А. Историческое извѣстiе о церкви св. Пантелеймона близь города Галича, теперь костелъ св. Станислава оо. Францискановъ, яко древнѣйшемъ памятникѣ романскаго зодчества на Галицкой Руси съ первой половины XIII столѣтiя. Львовъ : Издiвiенiе и собственность Ставропигiйскаго Института, 1881. С. 40–41.

⁷ Peleński J. Halicz w dziejach sztuki... S. 192, przyp. 2.

⁸ Огієнко І. Історія українського друкарства. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV–XVIII вв. Вінніпег : Волинь, 1983. 418 с.; Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 520 с.

⁹ Федунків З. Галицький релігійний центр: проблеми і факти. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2001. С. 287.

¹⁰ Міста і села Галицького району: історія, пам'ятки і особистості / за ред. П. Арсенич, З. Федунків, Р. Гандзюк та ін. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2001. 784 с.

¹¹ Альмес І. І. Книгозбірні у соціокультурному просторі чернечих спільнот Львівської єпархії XVII–XVIII ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Інст. українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2018. 318 с.

1576 р. галицько-львівським єпископом Гедеоном Балабаном¹². На початку XVII ст. влади́ка Гедеон й сам заснував у Крилосі друкарню, у котрій 1606 р. видано *Учительне Євангеліє*¹³. Доволі активно в XVII–XVIII ст. на Крилоській горі функціонував монастир, до якого на правах матірнього часом належали інші православні, пізніше унійні обителі Галицької землі¹⁴.

Відтак, при крилоській церкві Успіння Пресвятої Богородиці, незважаючи на численні військові лихоліття, вдалося нагромадити збірку богослужбових книг. Відомо, що після знищення обителі турками і татарами 1676 р. тодішній львівських архиєрей Йосиф Шумлянський оновив церковну бібліотеку, залишивши про це дарчий запис на подарованому Євангелії¹⁵. Разом з тим, у візитаціях Крилоського монастиря за 1749 р. згадано три друковані книги – Євангеліє, Трефологійон та Апостол “Iwowskiego druku” пожертвовані єпископом Шумлянським¹⁶, а також ряд богослужбових стародруків перевезених із Сокільського, Коломийського, Товмацького, Косівського, Грабовецького та Березівського монастирів¹⁷. Загалом тоді книгозбірня монастиря разом із дочірньою Свято-Ільїнською обителлю, за підрахунками І. Альмеса, налічувала 55 одиниць (38 – при храмі Успіння Богородиці та 17 при храмі св. пророка Іллі)¹⁸.

Вже у списку книг “do nabożestwa” з візитації Крилоса 1764 рр. фігурує 23 одиниці, з них, як друковані виокремлено 18, переважно львівського, втім і київського, унівського, почаївського та острозького видавництва¹⁹. Напередодні Першої світової війни частину крилоських цінних історичних документів, утім й стародруків, за вказівкою митрополита Андрея Шептицького передали до Львова, проте більшість, на жаль, загинула під час артобстрілів дзвіниці і каплиці св. Василя Великого 1915 р., де власне розташовувалась книгозбірня²⁰.

Значних втрат, насамперед через вилучення та знищення, книгозбірні галицьких церков зазнали за радянської влади. Наприкінці 50-х – початку 60-х років XX ст. припав пік репресій комуністичного режиму стосовно релігійних громад Галицького району. У ході політики воєвничого атеїзму крилоську церкву перетворено на музейну експозицію, знищено й зачинено галицькі храми св. Миколая, св. князя Володимира та св. апостолів Петра і Павла на Залукві²¹. Схожа доля спіткала більшість святинь регіону, відтак стародруки часто піддавалися “міграційним” процесам, потрапляючи у кращому випадку до діючих на той час храмів чи музейних фондів, у гіршому ж до приватних осіб або були втрачені.

Зі здобуттям Україною незалежності 1991 р., у контексті формування політики національно-культурної спадщини, реорганізовано і утворено ряд музейних установ та історико-культурних заповідників. Серед них 1994 р. на базі комплексу історико-археологічних та

¹² Сkochиляс І., Фрис В., Духовна спадщина Давнього Галича. *Київське християнство*. Львів ; Івано-Франківськ : Український католицький університет, 2018. Т. 12. С. 21.

¹³ Огієнко І. Історія українського друкарства... С. 142–144.

¹⁴ Mironowicz A. *Życie monastyczne w dawnej Rzeczypospolitej. Życie monastyczne w Rzeczypospolitej* / red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik. Białystok : Zakład Historii Kultur Pogranicza Instytutu Socjologii Uniwersytetu w Białymstoku, 2001. S. 33.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУ в м. Львів). Ф. 408 Греко-католицький митрополичий ординаріат, м. Львів. Оп. 1. Спр. 959: Документи з історії церкви в с. Крилосі друга пол. XVIII ст. Оригінали і копії з 1938 р. Арк. 1–5.

¹⁶ ЦДІАУ в м. Львів. Ф. 201 Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів. Оп. 46. Спр. 613 : Протоколи візитацій василіанських монастирів Львівської, Перемишльської, Холмської та ін. єпархій. Арк. 21.

¹⁷ Там само. Арк. 22, 24.

¹⁸ Альмес І. І. Книгозбірні у соціокультурному... С. 253.

¹⁹ ЦДІАУ в м. Львів. Ф. 201 Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів. Оп. 46. Спр. 613 : Протоколи візитацій василіанських монастирів Львівської, Перемишльської, Холмської та ін. єпархій. Арк. 166 зв.

²⁰ Федунків З. Галицький релігійний центр... С. 59; Вуйчик В. Церква Успення Пресвятої Богородиці в Крилосі. До проблеми датування. *Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”*. Львів, 2004. Ч. 14. С. 276.

²¹ Федунків З. Галицький релігійний центр... С. 126, 174, 179.

культурних пам'яток указом президента України № 587/94 Про національні заклади культури створено Національний заповідник "Давній Галич"²². Відтак, новостворена науково-дослідна інституція розпочала поетапну роботу зі збору та фіксації давніх богослужбових книг, котра триває до сьогодні.

Упродовж 1994–2018 рр. у фонди заповідника шляхом діяльності експедицій, ініціативи окремих громадян та церковнослужителів потрапило 52 одиниці богослужбових книг XVII–XX ст., з них 31 на постійному зберіганні²³, а 21 на тимчасовому²⁴. Значну кількість сакральних книг вдалося залучити до тимчасового фонду у рамках роботи релігієзнавчо-пошукового загону (керівник А. Стасюк), постійно діючої комплексної науково-дослідної експедиції, здійсненої працівниками науково-освітнього відділу та відділу фондів у травні 2018 р.²⁵ Під час дослідження експедиційному загону вдалося побувати у п'яти населених пунктах Галицького (с. Бринь, с. Височанка, с. Вікторів, с. Дорогів, с. Курипів, с. Острів) та двох Тисменицького (с. Козина, с. Пітрич) районів, де виявлено 56 екземплярів богослужбових книг XVII–XX ст., з яких 8 одиниць на умовах тимчасового зберігання залучено до постійної експозиції Історії церкви в Галичині Музею історії Галича (с. Крилос, Митрополичі палати, НЗ "Давній Галич")²⁶.

Головно, об'єктами дослідження стали такі літургійні книги, як Анфологійон (Цвітослов), Апостол, Євангеліє, Ірмологійон, Мінея, Молотислов, Октоїх (Восьмигласник), Псалтир, Службеник (Літургікон), Тріюдь Пісна, Тріюдь Цвітна та Часослов. Більшість виявлених під час експедиції екземплярів, після наукового опрацювання і тимчасового експонування у рамках виставки *Галицькі церковні стародруки XVII–XX ст.*²⁷, були повернуті до місць свого попереднього зберігання. Разом з тим, за результатами дослідження богослужбових книг вдалося сформулювати попередній каталог друкованих пам'яток, котрий включено до комплексної наукової роботи *Тенденції розвитку релігієзнавчого туризму в Національному заповіднику "Давній Галич"*²⁸.

При каталогізації стародруків задля підготовки експозиції виставки застосовано систему опису пам'ятки за наступними підрозділами: **Локалізація** (виділення. – А. С.) – місце знаходження книги із вказівкою про храм та населений пункт; **Видавництво** – ідентифікація типографії, у якій надрукували книгу, часто такі друкарні розташовувалися при катедральних соборах, церковних братствах та монастирях; **Рік видання** – при наявності, за системи літочислення від створення Світу чи від Різдва Христового; **Розміри і матеріал** – згідно поточного стану пам'ятки; **Графіка** – різночасові і різноформатні гравюри, котрі використовувалися у тексті, орнаменти при оформленні сторінок чи літер. **Стан збереженості** – загальний поточний стан пам'ятки; **Особливі позначення (Провенієнції)** – різноманітні, тексти, аббревіатури та інші позначення нанесені після друкування книги, найчастіше це дарчі написи, фіксація важливих подій тощо²⁹.

Важливу історичну цінність, з понад півсотні досліджених стародруків, становлять так звані покрайні записи. Абсолютна більшість таких джерел репрезентована фундаційними та візитаційними нотатками, втім подекуди трапляються доволі оригінальні, часом літописні, свідчення. Відтак, звернемо увагу на найбільш цікаві, з точки зору інформативності, записи галицьких церковних стародруків.

²² Указ Президента України № 587/94 Про національні заклади культури (із змінами, внесеними згідно Указами Президента України № 58/96 від 15.01.96; № 308/97 від 08.04.97; № 943/2000 від 01.08.2000), Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587/94> – 17 V 2019.

²³ Національний заповідник "Давній Галич" (далі – НЗДГ). Інвентарна книга. Національний заповідник "Давній Галич" (ікона, живопис). Арк. 4, 9, 11, 14–23, 26.

²⁴ НЗДГ. Книга надходжень на тимчасове користування. Арк. 2–3, 23, 26–30.

²⁵ НЗДГ. Книга наказів з основної діяльності 2018 р. Наказ № 16–ОД від 07.05.2018 р. "Про створення релігієзнавчо-пошукового експедиційного загону". Арк. 23–24.

²⁶ НЗДГ. Тенденції розвитку релігієзнавчого туризму в Національному заповіднику "Давній Галич" / Я. М. Поташник та ін. Галич, 2018. С. 105.

²⁷ Кльосова О. Доторкнутися до історії. *Маршрут № 1. Спеціалізований додаток до газети День*. 2018. Вип. 5–6 (66–67). С. 14.

²⁸ НЗДГ. Тенденції розвитку релігієзнавчого... С. 105–130.

²⁹ Там само.

Найстаріша виявлена під час експедиції при церкві Покрови Пресвятої Богородиці с. Острів Галицького р-н. книга Апостол, видана у львівській друкарні Успенського братства типографом Михайлом Сльозкою 1639 р. За відсутності титульного аркушу дату вдалося встановити завдяки тексту передмови, що закінчується чіткою вказівкою місця, дня, місяця і року публікації: “во Л[ь]вові, Осьмого Іюня, Року Б[о]жого 1639”³⁰. Найоригінальніший запис цієї пам’ятки розміщено на нижніх частинах чотирьох нумерованих сторінок під текстом каталогу (синопсису) про св. учнів та апостолів Ісуса Христа, авторства єпископа Тирського свмч. Дорофея, де відтворено текст колядки.

За стилем скорописного письма, найімовірніше колядка походить з кінця XVIII – початку XIX ст., виконана коричневими чорнилами, адаптований текст наводимо повністю:

Нова радість світу ся зявила,
Панна Чиста Сина породила, 2
У Вифліємі, у місті барзо рано,
Вітати Пана Пастиром казано
Звізда услугу тую отправила
Же царей перских з дари провадила,
Принесли Єму ладан, смирно, злато
Взяли заплату по короні за то
Слава во вишніх співають,
А на коліна бидлята впадають,
Ірод злосливий з того засмутился,
Же Цар Предвічний з Пани народился,
Казал жовнірам землю плондрувати,
Народженого вертепі шукати³¹. (Див. рис. 1).

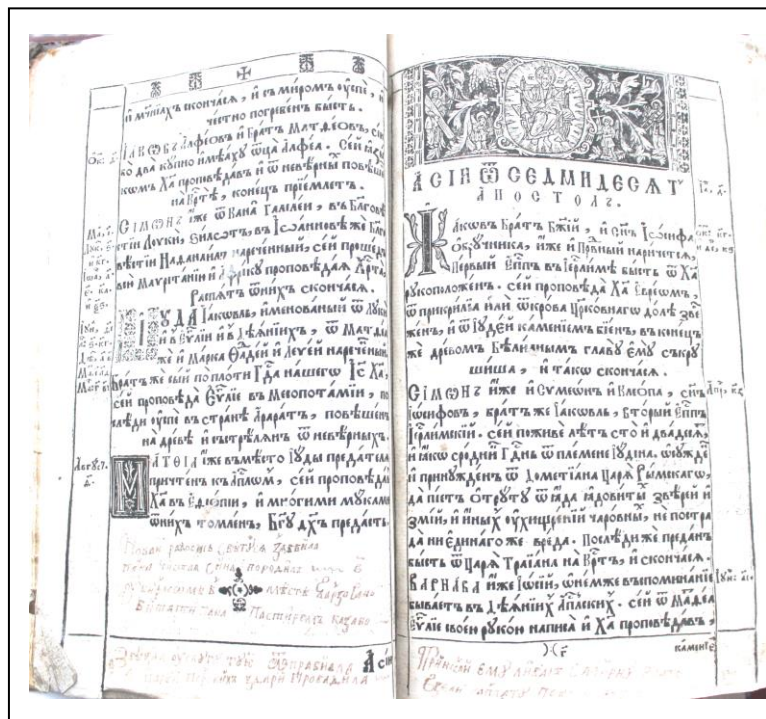

Рис. 1.

³⁰ Внутрішній архів (далі – ВА). Парафія (Релігійна громада) Покрови Пресвятої Богородиці с. Острів УГКЦ. Апостол. Львів, 1639.

³¹ Там само.

Важливий напис, який певною мірою демонструє історію міграції цієї богослужбової книги, розміщено вгорі прикінцевої нумерованої сторінки, над текстом повсякденних антифонів. Запис виконано руською / староукраїнською у латинській транскрипції: “Aposto[1] sey Manastyra Dorohowsko[ho]”³². Дорогівська обитель фігурує у письмових джерелах від 1641 р.³³. Також з документів відомо, що 1711 р. братію Дорогівського монастиря Воскресіння Христового під час собору в Уневі представляв ігумен о. Віталій, натомість візитація обители станом на 1724 р. зафіксувала тільки одного монаха разом із настоятелем о. Ієронімом Левицьким, відтак 1744 р. монастир було ліквідовано³⁴.

Найімовірніше після закриття обители книга потрапила до парафіяльної церкви с. Острів, про що свідчать пізніші записи XIX–XX ст. Зокрема, на нумерованих сторінках 122 і 123 зафіксована інформація про церковних дяків: “Николай Савчук півець бувший от року 1896 до 1913; Петро Щетинській півець церкви в році 1912 і 1913”³⁵, а також автограф о. Рудольфа Моха, котрий до 1892 р. був парохом цього села³⁶. Не виключено, що Воскресенська обитель знаходилась між селами Дорогів та Острів, адже ще на початку XX ст. у цій локації існував фільварок, один з ланів якого називався Манастир³⁷.

Цікаво, що під час обстеження сучасного храму св. апостола Іоанна Богослова у с. Дорогів вдалося віднайти 22 стародруки. Частина з яких походить із сусідніх сільських храмів, однак більшість все ж належали старій місцевій церкві Воскресіння Христового. Втім, на сторінках з числа збережених книг другої половини XVII – першої третини XVIII ст., які априорі могли використовуватися монахами, нічого не згадується про чернечу обитель³⁸. Відтак, Апостол виявлений у с. Острів досі залишається одним з небагатьох історичних свідчень про дорогівський монастир.

Повертаючись до збірки богослужбових книг при парафіяльній церкві с. Дорогів, слід виокремити кілька важливих пам’яток, що ілюструють імена жертводавців, конфесійну ситуацію та літописні дані. Відразу у кількох книгах, що походять із храму св. Архистратига Михаїла сусіднього с. Дубовиця Калуського р-ну, фігурує ім’я Андрія Черниги. Згідно з фундаційними записами, “Раб Божий” Андрій Чернига 1695 р. пожертвував заради спасіння душі та відпущення гріхів до згаданої церкви Требник другої половини XVII ст., куплений за 70 злотих³⁹. Вже 1701 р., Андрій Чернига виступив посередником у даруванні до дубовицького храму Тріоді Цвітної, купленої за 30 злотих і переданої обивателем Федором⁴⁰.

Очевидно ця особа на межі XVII–XVIII ст. мала безпосереднє відношення до церковної організації с. Дубовиця, однак не належала до числа духовенства, адже такий факт обов’язково був би відзначений у дарчих записах. До прикладу, в іншому тексті про пожертву Октоїха вже для дорогівського храму Воскресіння Христового, здійснену 23 квітня 1709 р. Єфимією Бочушко та її чоловіком Андрієм, згадано войнилівського намісника (декана) о. Якова та місцевого

³² Внутрішній архів (далі – ВА). Парафія (Релігійна громада) Покрови Пресвятої Богородиці с. Острів УГКЦ. Апостол. Львів, 1639.

³³ Берест Р. Середньовічні чернечі промисли, господарські заняття та виробництва у Галичині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2010. Вип. 14. С. 205.

³⁴ Мацфевській М. Шематизм Провинції Св. Спасителя Чина Св. Василя Великого в Галиції, уложений по капитулѣ отбушойся в монастирѣ св. Онуфрейскомъ во Львовѣ дня 24. и 25 Липця 1866, и короткій поглядъ на монастыри и монашество руске, отъ заведеня на Руси вѣры Христовой ажъ по нынѣшное время. Львовъ : Вѣ типографіи Института Ставропигіанского, 1867. С. 143.

³⁵ ВА. Парафія (Релігійна громада) Покрови Пресвятої Богородиці с. Острів УГКЦ. Апостол. Львів, 1639. С. 122–123.

³⁶ Міста і села Галицького району... С. 580.

³⁷ Федунків З. Галицький релігійний центр... С. 223–224.

³⁸ НЗДГ. Тенденції розвитку релігієзнавчого... С. 112–121.

³⁹ ВА. Парафія (Релігійна громада) Святого Іоанна Богослова с. Дорогів УГКЦ. Требник XVII ст. С. 278–282.

⁴⁰ ВА. Парафія (Релігійна громада) Святого Іоанна Богослова с. Дорогів УГКЦ. Тріодь Цвітна. Львів, 1688. С. 137–146.

пароха о. Гавриїла⁴¹. Той же войнилівський декан о. Яків фігурує у списку деканатів та парафій Львівської єпархії від 1701 р., що напередодні за єпископа Йосифа Шумлянського приступили до унії з Римом⁴².

У фундаційних записках не тільки зустрічаються імена священнослужителів, а часто парохі та їхні родини, що виступали жертводавцями церковних книг. Згідно з дарчим записом на сторінках Часослова, виявленого при храмі Перенесення мощів св. Миколая у с. Бринь Галицького р-н., дізнаємося, що книгу 1742 р. пожертвував о. Василь Бабчак разом із своєю дружиною Параскою і сином Стефаном, щоправда для іншої Святомиколаївської церкви сусіднього с. Сапогів⁴³. У самому тексті вказано тільки ім'я пароха: "Раб Божий священник Василій", натомість прізвище отця, як і те що він походив із священничого роду, вдалося з'ясувати завдяки презенті на сапогівську парафію наданого дідцем цього села гостинським чашним Стефаном Росточьким 4 лютого 1728 р.⁴⁴.

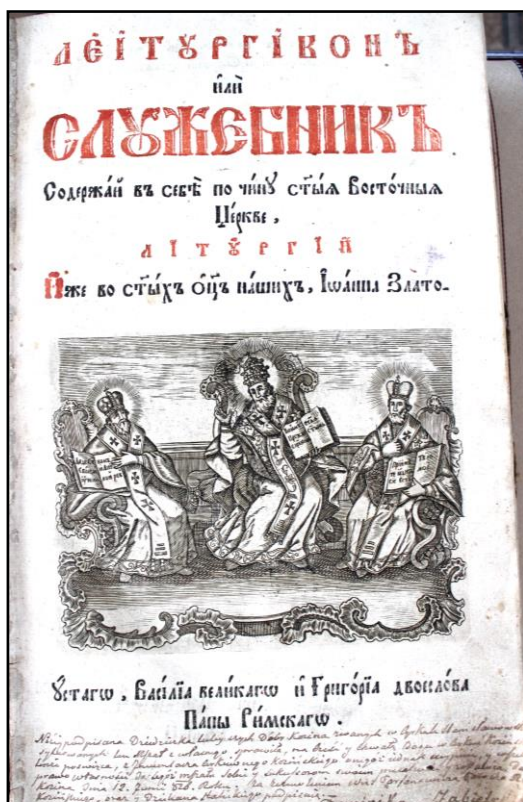

Рис. 2.

Цікаво, що й самі власники галицьких сіл теж фігурують як жертводавці стародруків, незважаючи на відмінну конфесійну приналежність. Зокрема, під титульним аркушем Службника (Почаїв, 1791 р.), який зберігається у парафіяльному архіві церкви Архистратига Михаїла с. Козини Тисменицького р-ну, розміщено дарчий запис від імені місцевої дідички Домініки Забельської датований 12 червня 1828 р.⁴⁵ (див. рис. 2).

Слід зазначити, що імена власників тогочасних міст чи сіл часто присутні у подібних записках, навіть якщо вони не виступали безпосередніми жертводавцями книг. Так, галицький староста Андрій Потоцький згадується при даруванні Євангелій до православних храмів м. Станиславова та с. Вікторова, адже ці населені пункти тоді належали магнату. Зокрема, 1677 р. Євангеліє видане львівським друкарем Михайлом Сльозкою 1644 р. для станиславівського храму Воскресіння Христового пожертвував місцевий міщанин Євстафій Мойсеєвич разом із дружиною Марією⁴⁶, а 1691 р. до горішньої вікторівської церкви Різдва Христового Євангеліє 1690 р., подарувало подружжя Стефана та Анастасії, заплативши за книгу 42 злотих⁴⁷.

Цікаво, що запис на сторінках Євангеліє, виявлений під час експедиції при церкві св. Покрови с. Вікторів (Горішній), зберігає інформацію про вже неіснуючий храм Різдва Христового. Окрім згаданого стародруку така церква відома з переліку парафій 1701 р., де після храму св. Миколая з настоятелем о. Андрієм, вказано о. Гаврила пароха церкви Різдва Христового⁴⁸. Утім, вікторівський храм Різдва Христового, на відміну від Святомиколаївського, вочевидь

⁴¹ ВА. Парафія (Релігійна громада) Святого Іоанна Богослова с. Дорогів УГКЦ. Октоїх XVII ст. С. 47–48, 66, 89–90, 120, 133, 146, 176–177, 205.

⁴² Monumenta Ucrainae Historica / Collegit Metropolita Andreas Šeptuckyj. Romae, 1967. Т. 4. S. 322.

⁴³ НЗДГ, КТН–52. Часослов XVII–XVIII ст. С. 1–3.

⁴⁴ ЦДІАУ в м. Львів. Ф. 201 Греко-католицька митрополічна консисторія, м. Львів. Оп. 1, Спр. 2275 : Презенти на парафію с. Сапогів. Арк. 1.

⁴⁵ ВА. Парафія (Релігійна громада) Архистратига Михаїла с. Козина УГКЦ. Літургікон або Службник. Почаївська лавра, 1791. Арк. титульний.

⁴⁶ НЗДГ. КТН–66. Євангеліє. Львів, 1644. С. 2–5, 7–21.

⁴⁷ ВА. Парафія (Релігійна громада) Пресвятої Покрови с. Вікторів УГКЦ. Євангеліє. Львів, 1690. С. 1–13.

⁴⁸ Monumenta Ucrainae Historica... S. 316.

припинив своє існування впродовж XVIII ст., адже у першій третині XIX ст. у Горішній частині села вже існувала церква Собору Пресвятої Богородиці⁴⁹.

Подібне Євангеліє 1670 р., котре також є носієм інформації про нині неіснуючий храм, виявлено при парафії св. апостолів Петра і Павла с. Залуква. На сторінках стародруку зберігся запис про його пожертву галицькій церкві Богоявлення Господнього, здійснену Авраамом 16 вересня 1700 р.⁵⁰ Богоявленська церква знаходилась на Залукв'янському передмісті Галича, відома за списком Львівської єпархії 1701 р. разом з настоятелем о. Іваном⁵¹. Святиня проіснувала до кінця XVIII ст., пізніше через поганий стан була розібрана, а церковне майно перенесено до храму св. апостолів Петра і Павла у с. Залуква⁵². За таких обставин Євангеліє потрапило до збірки Петропавлівської святині, котра 1852 р. поповнилася ще одним Євангелієм, надрукованим у Почаївському монастирі 1780 р. і подарованим до залукв'янської церкви Йоакимом Лисаком⁵³.

Перипетії конфесійної історії Галицької землі XVII–XX ст. знайшли своє відображення і на сторінках місцевих богослужбових книг. Абсолютна більшість галицьких парафій упродовж зазначеного часу щонайменше тричі змінювали конфесійну приналежність. Перший масштабний такого роду процес відбувся біля 1700 р., коли після понад столітнього неприєднання до проголошеної 1596 р. унії з Римом, львівський владика Йосиф Шумлянський приступив до євхаристичного єднання з Римським престолом. Відголос цих подій можна знайти у текстах досліджуваних богослужбових книг XVII ст.

Зокрема, на сторінках дорогівського Службника виданого у Львові 1691 р., після 1700 р. були внесені зміни щодо поминання вселенського архієрея. Так замість формули: “За Святішого Архієпископа нашого Вселенського Патріарха (ім'я)” шляхом виправлення, закреслення і додавання, сформульовано новий текст початку ектени: “За Святішого Вселенського Архієрея (ім'я) Папи Римського”⁵⁴. Окрім цього у тексті Проскомидії закреслено вливання води дияконом до чаші з іншої посудини, як зрештою і додавання теплоти до чаші після освячення Святих Дарів на Літургії⁵⁵ (див. рис. 3).

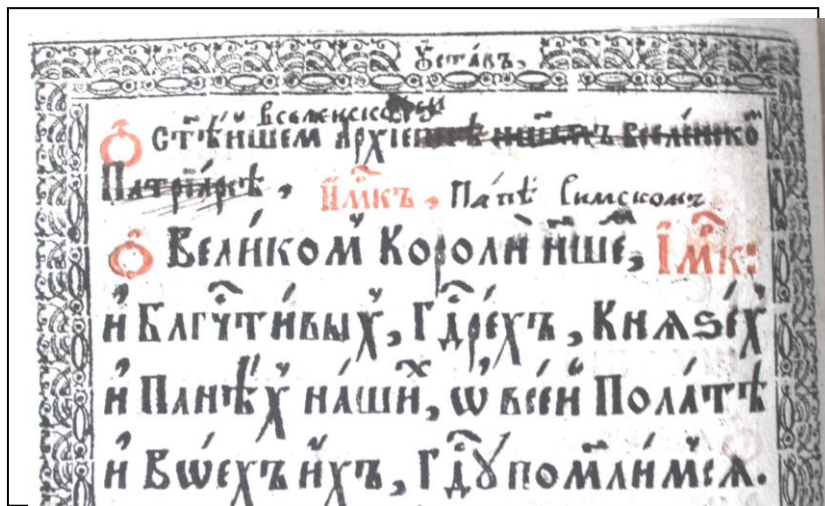

Рис. 3.

⁴⁹ Schematismus universi venerabilis cleri Archidioeceseos Metropolitanae Graeco-Catholicae Leopoliensis pro Anno Domini 1836. Leopoli, 1836. S. 93.

⁵⁰ НЗДГ. КТН-41. Євангеліє. Львів, 1670. С. 1–12.

⁵¹ Monumenta Ucrainae Historica... S. 315.

⁵² Федунків З. Галицький релігійний центр... С. 183.

⁵³ НЗДГ. КТН-42. Євангеліє. Почаївська лавра, 1780. Арк. 1–7.

⁵⁴ ВА. Парафія (Релігійна громада) Святого Іоанна Богослова с. Дорогів УГКЦ. Службник. Львів, 1691. С. 10.

⁵⁵ Там само. С. 111–112.

Такі нововведення у літургійних текстах, разом із догматом *filioque* та низкою інших практик, остаточно були прийняті на Замойському соборі за участі єпископів Київської унійної митрополії, що відбувся у Замості наприкінці літа – початку осені 1720 р. Серед соборових постанов окремих розділ стосувався вчення про Святі Таїнства, де за прикладом латинської меси обумовлювалося вливання води до чаши на Проскомидії тільки ієреєм, а також відмова від додавання теплоти під час Євхаристії⁵⁶.

Чергові позначення подібного характеру на сторінках галицьких богослужбових книг масово з'являються після Львівського псевдособору 1946 р., учасники якого під тиском радянських спецслужб прийняли рішення про скасування Берестейської унії 1596 р. і входження греко-католицького духовенства до Російської Православної Церкви. Головно, нові церковні реалії суттєво відбилися у книгах XVIII – першої третини XX ст. Найбільш репрезентативним у цьому контексті виглядає текст Літургікона або Службника, львівського видання 1929 р., що походить зі Святомиколаївського храму с. Бринь Галицького р-ну.

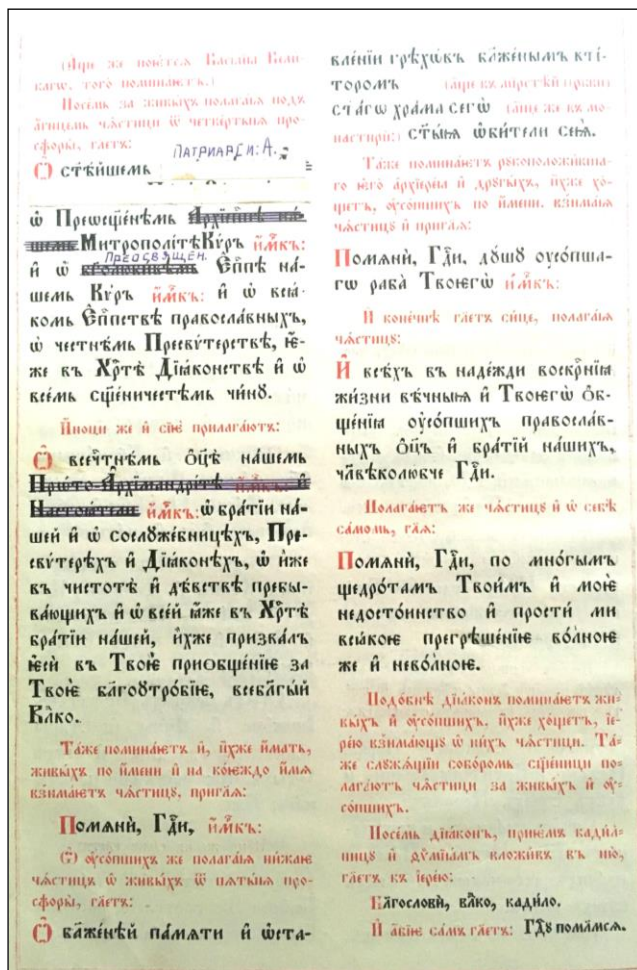

Рис. 4.

Зокрема, у тій частині Проскомидії, де виймаються частинці на честь пам'яті святих білою смужкою паперу заклеєно свщмуч. Йосафата⁵⁷, адже у православній традиції не вшановується полоцький архієпископ Йосафат Кунцевич, що загинув 1623 р. від рук противників унії. Такі ж заходи здійснені при поминанні архієреїв під час Проскомидії, де заклеєно ім'я папи римського, натомість зверху додано допис: “О Святішому Патріарсі А.[лексію]”⁵⁸. Подібні дії зустрічаються і в інших частинах літургії, при поминанні папи римського⁵⁹, а також у Символі Віри формулу: “Від Отця і Сина”, знову ж таки шляхом заклеювання фрагменту, Сина змінено на православний манер⁶⁰ (див. рис. 4).

Певне зацікавлення для дослідників представляють так звані літописні повідомлення зі сторінок галицьких стародруків. Одне з таких записане вірогідно після 1892 р. на маргінесах Службника 1740 р., що зберігається при парафії св. апостолів Петра і Павла с. Височанка Галицького р-ну. Його зміст коротко переповідає історію храму Архистратига Михайла с. Майдан Тисменицького р-ну: “Сей Службник есть в церкви Майданской от року 1746. Перва церков от 16 віку спалена Турками 1672, вторая церков около року 1720, третя церков 1839. Іерей Іоанн 1760,

⁵⁶ Synod prowincjalny ruski w mieście Zamościu roku 1720 odprawiony. a w r. 1724 za rozkazem S. K. de Propag. F. Łacińskim językiem w Rzymie z druku wydany, potem wkrótce z zalecenia J.W. J.X. Leona Kiszki metropolity całej Rusi na polski przez J. X. Polikarpa Filipowicza Z. S. Bazylego W. Opata Pińskiego na Łeszczu przewidziany. [...] Pamiętnikiem przedrukowany Roku Pańskiego 1785, Wilno 1785. S. 66–67, 72.

⁵⁷ НЗДГ. Акт № 6 / 12, Літургікон або Службник. Львів, 1929. Арк. 53.

⁵⁸ Ibidem. С. 54.

⁵⁹ Ibidem. С. 69, 76–77, 91.

⁶⁰ Там само. С. 83.

Андрей Кернике[вич] 1785, Василій Рошкевич 1786, Николай Рошкевич от 1800 до 1835 р. Герей Іосиф Завдоский, Димитрій Владичен, Іоанн Деманович, І. Еміліан Левицький от 1853 р. до 1892”⁶¹ (див. рис. 5).

Рис. 5.

Однак, частіше серед свідчень подібного характеру трапляються ті, котрі інформують про погодні умови чи врожаї. Зокрема, у козинській Тріоді Пісній 1664 р. вміщено коротку замітку, що зима 1739 р. була без снігу⁶². Схоже повідомлення зустрічаємо на сторінках Мінеї Загальної 1680 р. із с. Дорогів виконане частково кирилицею, частково латиницею: “Року 1800: Zima bardzo Zawalna y tega że Ludzie nagle [...], i było toż Samo wygineło”⁶³. Інший запис зі сторінок дорогівської Тріоді Пісної 1767 р. вказує про катаклізми 1843 р.: “Roku 1843 Niebuło sniegu Przez Caly Zimy aż w Maiu. Ale Zboży było dany owsa Cwierć Kosztowało i po 5 Dudok A żyto po 12 dudok Pszenica po 14 Dudok Cwierć. Iaczmień po 8 dudok”⁶⁴.

Підсумовуючи результати попереднього дослідження над колекцією галицьких церковних стародруків, слід зазначити, що робота у цьому напрямі остаточно незавершена. Разом з тим, невелика частина представлених пам'яток добре ілюструє потенціал подібного роду джерел. Більшість вивчених книг, окрім традиційного богослужбового змісту, зберігають на своїх сторінках багату історичну інформацію у контексті студій соціокультурного середовища, просопографії, конфесійних стосунків, тощо. На такому тлі локальна галицька колекція богослужбових книг XVII–XX ст. займає вагоме місце серед низки архівів до вивчення історії Галича та Галицької землі нової і новітньої доби.

⁶¹ ВА. Парафія (Релігійна громада) Святих апостолів Петра і Павла с. Височанка УГКЦ. Літургікон або Служебник. Унівська лавра, 1740. С. 9.

⁶² ВА. Парафія (Релігійна громада) Архистратига Михаїла с. Козина УГКЦ. Тріодіон. Львів, 1664. С. 75.

⁶³ ВА. Парафія (Релігійна громада) Святого Іоанна Богослова с. Дорогів УГКЦ. Мінея Загальна. Києво-Печерська лавра, 1680. С. 303.

⁶⁴ ВА. Парафія (Релігійна громада) Святого Іоанна Богослова с. Дорогів УГКЦ. Тріодіон. Почаївська лавра, 1767. С. 72.

LITURGICAL BOOKS XVII-XX CENTURIES FROM THE COLLECTION
OF THE NATIONAL RESERVE “DAVNII HALYCH”

Andrii STASIUK

National Reserve “Davnii Halych”, scientific and educational department,
I. Franko St., 3, 77100, Halych, Ukraine,
The Centre of Medieval Studies,
State Higher Educational Institution
“Vasyl Stefanyk Precarpathian National University”,
Shevchenko St., 57, 76018, Ivano-Frankivsk, Ukraine
e-mail: aveandriy1987@gmail.com

Summary

The article is devoted to the collection of liturgical books of the 17th–20th centuries, which are stored in the National Reserve “Davnii Halych” or are investigated by scientists of this institution during 1994–2018 years. The main objects of the studios were more than 50 exemplars, which came from parishes of the Galician orthodox / greek-catholic church organization. Mainly among the processed monuments dominate Yevanheliie, Triod', Sluzhebnyk, Mineia, Chasoslov, Oktoikh, Psaltyr, Anfolohion end Apostol. Particular attention is paid to the problem of cataloging of printed memos, as well as their study in the context of the source-study perspective. The important element of the study consists of the margin notes, first of all represented by the offering texts that often inform contemporaries about the already nonexisting churches, record the names of donors, clergy and regents. Through such records, it is known that the patrons of Orthodox / Union churches sometimes included followers of the Latin rite. At the same time, there are extraordinary notes on the pages of books. For example, a fragment of a carol of the late XVIII – early XIX centuries on the margins of the monastery Apostol of 1639, the former monastery in the village Dorohiv near Halych, chronicle evidence of the Turkish-Tatar attack of 1672 on Pokuttia, recorded between the liturgical texts of the Sluzhebnyk of 1740 from the village of Vysochanka, and special attention should be paid to the correction of liturgical texts in the Sluzhebnyks (Liturgions) of 1690 and 1929 made for confessional reasons. In particular, at the time of the change of jurisdictions of church centers – first after 1700 from Orthodox (Constantinople) to Union (Rome) and later in 1946 from Greek Catholic (Rome) to Orthodox (Moscow). Thus, the complex of monuments, conditionally determined as the Galician church old printed books, opens wide opportunities for further historical and religious studies of the region.

Keywords: Halych, old printed books, liturgical books, churches, monasteries, margin notes.

REFERENCES

- Almes, I. I. (2018). Knyhozborni u sotsiokulturnomu prostori chernechykh spilnot Lvivskoi yeparkhii XVII–XVIII st. [Libraries in Social and Cultural Life of Monks of the Lviv Eparchy in the 17th and 18th Centuries]. *Doctor's thesis*. Lviv (in Ukrainian).
- Arsenych, P. V. (Comp.). (2001). *Mista i sela Halytskoho raionu: istoriia, pamiatky i osobystosti* [Cities and villages of Halych district: history, monuments and personalities]. Ivano-Frankivsk: Nova Zoria (in Ukrainian).
- Berest, R. (2010). Serednovichni chernechi promysly, hospodarski zaniattia ta vyrobnytstva u Halychyni [Medieval monastic trades, economic occupations and productions in Galicia]. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni* [Materials and research on the archeology of Precarpathian and Volyn]. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 14, pp. 204–217 (in Ukrainian).
- Czołowski, A. (1890). O położeniu starego Halicza [About the location of old Halicz]. *Pamiętnik Drugiego Zjazdu historyków polskich we Lwowie. Referaty* [Diary of the Second Congress of Polish historians in Lvov. Papers] (in Polish).
- Fedunkiv, Z. (2001). *Halytskyi relihiinyi tsentr: problemy i fakty* [Galician religious center: problems and facts]. Ivano-Frankivsk: Nova Zoria (in Ukrainian).
- Isaievych, Ya. (2002). *Ukrainske knyhovydannia: vytoky, rozvytok, problemy* [Ukrainian book publishing: origins, development, problems]. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy (in Ukrainian).
- Klosova, O. (2018). Dotorknutysia do istorii [Touch the history]. *Marshrut № 1. Spetsializovanyi dodatok do hazety Den* [Route № 1. Specialized supplement to the newspaper Den], no. 5–6 (66–67), p. 14 (in Ukrainian).
- Matsievskii, M. (1867). *Shematyzm Provyntsiy Sv. Spasytelia Chyna Sv. Vasylia Velykoho v Halytsiy, ulozhenyi po kapytuli otbushoisia v monastyri sv. Onufreiskom vo Lvov dnia 24. y 25 Lyptsia 1866, y korotkii pohliad na monastyry y monshestvo ruske, ot zavedenia na Rusy viry Khrystovoi azh po nynishnoe vremia* [Schematics of the Province of St. Savior of the Order of St. Basil the Great in Galicia. Compiled after the

chapter that took place in the monastery of St. Onuphrius in Lviv on July 24 and 25, 1866. A brief review at monasteries and Ruthenian monasticism, from the beginning of Christianity in Rus' to the present day]. Lvov: V typohrafiy Ynstitutu Stavropyhianskoho (in Ukrainian).

Metropolita Andreas Šeptyckyj, (Comp.). (1967). *Monumenta Ucrainae Historica [Monuments of History of Ukraine]*. Romae, 4 (in Latin).

Metropolita Leon Kiszka, (Comp.). (1785). *Synod prowincjalny ruski w mieście Zamościu roku 1720 odprawiony. a w r. 1724 za rozkazem S. K. de Propag. F. Łacińskim językiem w Rzymie z druku wydany, potym wkrótce z zalecenia J. W. J. X. Leona Kiszki metropolity całej Rusi na polski przez J. X. Polikarpa Filipowicza Z. S. Bazylego W. Opata Pińskiego na Łeszczu przewidziany. [...] Pamiętnikiem przedrukowany Roku Pańskiego 1785 [The Ruthenian provincial synod in the city of Zamość was celebrated in 1720. and in 1724 by order of S. K. de Propag. F. Printed in Latin in Rome, published soon after J. W. J. X. Leon Kiszka, Metropolitan of All Ruthenia on Polish by J. X. Polikarp Filipowicz Ord. S. Basil G. Abbot of Pinsk in Łeszcz. [...] The brochure reprinted in the Year of the Lord 1785]*. Wilno, 226 p. (in Polish).

Metropolita Mikhaïlo Lewicki, (Comp.). (1836). *Schematismus universi venerabilis cleri Archidioeceseos Metropolitanæ Graeco-Catholicae Leopoliensis pro Anno Domini 1836 [Schematics of the all clergy of the Lviv Archdiocese of the Greek Catholic Metropolitanate for the Year of God 1836]*. Leopoli, 386 p. (in Latin).

Mironowicz, A. (2001). *Życie monastyczne w dawnej Rzeczypospolitej [Monastic life in the former Polish-Lithuanian Commonwealth]. Życie monastyczne w Rzeczypospolitej [Monastic life in the Commonwealth]*. A. Mironowicza, U. Pawluczuk, P. Chomika (Ed.). Białostok: Zakład Historii Kultur Pogranicza Instytutu Socjologii Uniwersytetu w Białymstoku, pp. 27–53 (in Polish).

Ohienko, I. (1994). *Istoriia ukrainskoho drukarstva. Istorychno-bibliohrafichniy ohliad ukrainskoho drukarstva XV–XVIII v. [The history of Ukrainian printing. Historical and bibliographic review of Ukrainian printing of the XV–XVIII centuries]*. Vinnipeg: Volyn (in Ukrainian).

Pasternak, Ya. (1998). *Staryi Halych – arkeolohichno-istorychni doslidy u 1850–1943 rr. [Old Halych – archaeological and historical research in the years 1850–1943]*. Ivano-Frankivsk: Plai (in Ukrainian).

Peleński, J. (1914). *Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych [Halych in the history of medieval art on the basis of archaeological research and archival sources]*. Kraków (in Polish).

Pelenskyi, Y. (2018). *Halych v istorii serednovichnoho mystetstva na osnovi arkeolohichnykh doslidzhen ta arkhivnykh dzherel [Halych in the history of medieval art on the basis of archaeological research and archival sources]. Halych. Zbirnyk naukovykh prats. [Halych. Collection of scientific works]*. M. Voloshchuk (Ed.). Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, (2) 4, 319 p. (in Ukrainian).

Petrushevych, A. (1881). *Istorycheskoei izviestie o tserkvy sv. Panteleimona blyz horoda Halycha, teper kostele sv. Stanyslava oo. Frantsyskanov, yako drevniishem pamiatnyke romanskaho zodchestva na Halytskoi Rusy s pervoi polovyny XIII stolitiia [Historical information about the church of St. Panteleimon near the town of Halych, now the church of St. Stanislav oo. Franciscans, as an ancient monument of Romanesque art in Galician Rus' from the first half of the XIII century]*. Lvov: Yzhdyvenie y sobstvennost Stavropyhiiskoho Ynstitutu, 119 p. (in Ukrainian).

Petrushevych, A. (1882–1884). *Arkheolohycheskiia nakhodky blyz horoda Halycha [Archaeological finds near the town of Halych]. Vestnyk Narodnoho Doma [Bulletin of the People's House]*. Lvov, 1–18, pp. 7–172 (in Ukrainian).

Skochyliias, I., Frys, V. (2018). *Dukhovna spadshchyna Davnoho Halycha [Spiritual heritage of Ancient Halych]. Seriiia Kyivske khrystyianstvo [Series Kyivan Christianity]*. Lviv, Ivano-Frankivsk: Ukrainskyi katolytskyi universytet, 12, 163 p. (in Ukrainian).

Ukaz Prezidenta Ukrainy № 587/94 Pro natsionalni zaklady kultury (iz zminamy, vnesenyymi zghidno Ukazamy Prezidenta № 58/96 vid 15.01.96; № 308/97 vid 08.04.97; № 943/2000 vid 01.08.2000), Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy [Decree of the President of Ukraine № 587/94 About national cultural institutions (with changes made in accordance with Presidential Decrees № 58/96 15.01.96; № 308/97 08.04.97; № 943/2000 01.08.2000), Verkhovna Rada of Ukraine. Legislation of Ukraine]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587/94> (in Ukrainian).

Vuitsyk, V. (2004). *Tserkva Uspennia Presviatoi Bohorodytsi v Krylosi. Do problemy datuvannia [Church of the Assumption of the Blessed Virgin in Krylos. To the problem of dating]. Visnyk instytutu "Ukrzakhidproekt-restavratsiia" [Bulletin of the Institute "Ukrzakhidproektrestavratsiia"]*. Lviv, 14, pp. 268–278 (in Ukrainian).

Zholob, H. F., Koval, I. M., & Stasiuk, A. Ye. (2018). *Yaroslav Pasternak – doslidnyk Halytskoi Troi [Yaroslav Pasternak – researcher Galician Troy]. Halych. Zbirnyk naukovykh prats. Halych. Collection of scientific works / M. Voloshchuk (Ed.)*. Ivano-Frankivsk: Lileia NV, (2), 2, 288 p. (in Ukrainian).